

творча діяльність та еволюція економічної мотивації в системі відтворення людського потенціалу

Сучасний світ характеризується зростанням інноваційної складової економічної діяльності, новітніми критеріями суспільної ефективності та конкурентоспроможності суспільного виробництва. Визначальним економічним ресурсом, джерелом економічного зростання і суспільного розвитку є людина. Саме людина з її розумовими і творчими здібностями нагромаджує стратегічний потенціал подальшого розвитку сучасної економічної системи. Відтак, метою економічної політики та організації суспільних відносин стає створення умов для усебічного розвитку особистості, посилення її розумових і творчих здібностей.

Складність дослідження людини, як економічної категорії, викликається об'єктивними та історичними чинниками. Традиційно, аналізу підлягав економічний ресурс „робоча сила”, який відбивав реалізацію здібностей людини в процесі простої фізичної праці, яка мала масовий та домінуючий характер. Її джерелом була сила м'язів людини, яка є обмеженою, крім того, нагромадження одиниць простої праці спроможне лише до екстенсивного зростання її продуктивності. Поступова автоматизація праці виводить людину з безпосереднього виробничого процесу, перетворюючи її на наладника та керівника, змінюючи зміст та характер процесу праці. Індустріалізація суспільного господарювання на основі застосування досягнень науково-технічного прогресу, поширення розумової і творчої діяльності в процесі поглиблення суспільного поділу праці, зумовлює нагальну потребу застосування нових принципів дослідження ролі людини у виробництві та суспільному житті.

Визначальну роль у сучасних умовах відіграють розумові і психоемоційні ресурси людини, які мають властивість розвитку, зростання та не обмежуються і не зникають в процесі виконання певних виробничих функцій. Розумова і творча діяльність спроможні підвищувати власну продуктивність без застосування додаткових зовнішніх чинників, лише шляхом особистого самовдосконалення. Тому визначальні характеристики категорії робоча сила втрачають своє економічне значення і зміна характеру суспільної праці вимагає аналізу нової категорії, яка відбиває сучасні зміни у виробничому процесі.

Окремі аспекти зазначеної проблематики досліджено в працях відомих економістів А. Чухна, М. Семикіної, А. Колота, І. Петрової, та психологів А. Маслоу, К. Гельвеція, С. Занюка тощо. Недослідженим до цього моменту був аспект розвитку мотивації праці в умовах кардинальних змін у процесі виробництва в умовах науково-технічного прогресу.

Метою цієї статті є теоретико-економічний аналіз змін у мотивах людини до праці, розкриття аспектів розвитку людського потенціалу через мотивацію праці у напрямі прагнення особистості до поширення частки творчості у загальній структурі праці. В якості методологічної бази застосовано методи економічного моделювання, перспективного нормативного прогнозування та порівняння економічного стану розвинутих країн із сьогоденням України. Саме тому багато наведених у дослідженні явищ і тенденцій входять у дисонанс із тим, що ми можемо дійсно спостерігати.

Головним мотивом, що спонукає людину до будь-якої діяльності є потреби. В процесі споживання засобів задоволення потреб, які можуть бути вільними та господарськими (тобто створеними людиною), людина на підставі розумових та аналітичних здібностей здійснює порівняння ступеня задоволення внаслідок споживання тих чи інших товарів. „Всяке порівняння речей між собою мислить увагу,

всяка увага – працю, а всяка праця – причину, яка до праці спонукує” – пише Гельвецій [1, С.57]. Причина, яка викликає працю формується відповідно до визначення внутрішнього характеру та самої природи праці.

У процесі тривалого теоретико-економічного аналізу виокремлювалися категорії фізична праця та усі інші види економічної діяльності. Так, решта – відносилась до творчої та розумової праці. Особливо часто така ситуація виникає і зараз при розгляді постіндустріальних моделей людського розвитку. Однак, між розумовою і творчою працею існують суттєві відмінності, і відносити їх до однієї групи, на думку автора, не можна.

Таблиця 1 - Порівняльна характеристика різних видів економічної діяльності [12, С.90]

Характеристика	Фізична праця (проста)	Розумова праця	Творча діяльність
Освіта	Не потрібна	Має велике значення	Не завжди має значення
Рівень досвіду	Має значення	Не завжди має значення	Таку категорію у даній сфері складно визначити
Нагромадження одиниць	Призводить до екстенсивного зростання і обмежується ефектом масштабу виробництва	Призводить до інтенсивного типу зростання, ефект масштабу може не діяти	Може взагалі зруйнувати виробничий процес
Спроможність управління	Ускладнення, властиві людському факторові	Ускладнюється розумовим рівнем та самоповагою	Відсутня, управління здійснюється лише особисто виконавцем
Основний ресурс	Фізичні здібності	Нагромаджені знання та аналітичні здібності	Психоемоційна енергія
Використання досягнень НТП	Спроможні інтенсифікувати процес	Припускаються як допоміжний чинник	Можуть свідомо нехтуватись
Домінуючий чинник ринку	Пропозиція	Попит	Ринку не існує, обіг має випадковий хаотичний характер
Власність на результати	Частка привласнюється роботодавцем, решта – належить виконавцю	Більша частка майбутніх прибутків може належати компанії	Результати можуть свідомо відчуватись виконавцем
Режим	Чіткий, визначений	Гнучкий	Як такий – відсутній
Визначальний мотив	Матеріальний, поступово зростаючий за А. Маслоу	Визнання, повага і подальше зростання	Будь-який, може багаторазово змінюватись в процесі діяльності

Загалом, поширення творчої діяльності містить певні специфічні риси, які мають особливе значення в структурі відтворення людського потенціалу. Так, в структурі економіки із поширенням творчої праці буде зростати частка виробництва в секторах послуг, культури і мистецтв. При цьому соціальну поведінку та обсяги виробництва такими суб'єктами буде складно передбачити, оскільки митці спроможні дарувати свої роботи, уникати спілкування із суспільством. Макроекономічне планування і прогнозування діяльності в цій сфері є марним витрачанням часу, його доречніше здійснювати в середньостроковій перспективі, 3-8 років. Проте однозначно можна сказати, що в процесі збільшення обсягів творчої праці, буде відбуватись відтворення творчого потенціалу, спроможності до передбачення та інших агностичних чинників людського потенціалу. До того ж така діяльність сприятиме поліпшенню та вихованню естетичного смаку, підвищенню загального рівня культури та моральних меж людської поведінки.

Проте, говорячи про творчу працю слід мати на увазі не лише конкретну діяльність в сфері культури і мистецтв, а й враховувати зміни, що спроможні здійснювати особи в процесі виконання звичайних буденних монотонних дій. Спроможність до творчого виконання однотипної роботи існує у певній кількості осіб, але її обсяги можуть суттєво збільшуватись внаслідок зростання обсягів споживання надбань мистецько-культурної сфери, позитивного ставлення до оточуючого середовища, в першу чергу людей, психоемоційного піднесення та інших позитивних психологічних ефектів переливу.

Головною рисою творчої діяльності є вірогідність відсутності мотиву як такого, тобто вона може являти собою діяльність на рівні інстинкту, що примушує людину виокремити певну частку власної енергії та зробити її доступною для інших або позбутись її. Саме тому не можна казати, що мотивація творчої праці визначається фізіологічними потребами. Створення унікального товару (витвору мистецтва наприклад), у відповідності до економічного закону рідкості, матиме високий економічний еквівалент. Тому в процесі творчої праці можуть зберігатись „традиційні” мотиви, проте не можна стверджувати, що вони є домінуючими.

У ролі мотивів можуть виступати потреби й інтереси, потяги й емоції, установки та ідеали [4, С.116]. Безпосередньо первинні потреби, такі як потреби у продуктах харчування, одязі та житлі, як правило реалізуються в процесі простої фізичної праці, в той же час проста мотивація щодо самовизнання має місце (хоча й не завжди) в процесі розумової праці різного рівня складності. Але чинники, що спонукають до творчості можуть бути взагалі відсутні, мати негативний характер стосовно інших осіб, змінюватись протягом певного відрізка часу багато разів.

Абрахам Маслоу зазначає, що: „...будь-яка поведінка є полідетермінованою, тобто має складну мотивацію” [6, С.76]. При цьому йдеться про наявність водночас декількох стимулів, що визначають справжню мету діяльності людини. Як правило, задля пояснення (а часто і для самовиправдання) своїх дій індивід покликається на соціально бажані й соціально корисні мотиви [2, С.10]. Мотивування – пояснення своїх дій суб’єктом, при цьому переважна більшість мотивів людської поведінки мають егоїстичне внутрішнє наповнення.

Світовий досвід переконує в тому, що в умовах конкурентного середовища будь-яка стратегія підвищення конкурентоспроможності сучасного підприємства приречена на невдачу, якщо механізм її реалізації не передбачає нарощування обсягів інвестицій в людський капітал, стимулювання розвитку творчих здібностей персоналу, гідної оцінки праці [7, С.180]. Велике значення при цьому має рівень усвідомлення важливості рівня прибутків, що отримує підприємство. Авторитетний економіст А. Колот пише, що „мотиваційний потенціал працівника – складова трудового потенціалу, яка характеризує готовність працівника до максимальної трудової віддачі, розвитку конкурентоспроможності, реалізації в роботі набутих знань, здібностей, умінь, навичок” [3, С.17]. Проте, трудовий потенціал є категорією матеріальною, а для характеристики мотиваційного потенціалу, доречніше застосовувати категорію „людський потенціал”, як категорію, що поєднує в собі матеріальні та нематеріальні відносини і характеризує сукупність здібностей людини у виробництві та суспільному житті. Мотиваційний механізм економічної діяльності в секторі української економіки має свою специфіку, в тому числі й у матеріально-демографічного напрямку [13, С.102]. Так, процеси кількісного відтворення населення мають враховувати і відтворення здібностей людини, сприяти їх нагромадженню на якісно новому рівні.

Мотиваційний механізм трудової діяльності лише тоді буде ефективним, якщо органічно поєднуватиме інтереси держави, регіонів, підприємств з інтересами працівників, враховуватиме специфіку етапу ринкових перетворень, регіональні

особливості національного менталітету, передбачатиме поєднання комплексу економічних важелів і засобів соціального і морально-психологічного впливу, які б спонукали людину до ефективної праці, розвитку своєї конкурентоспроможності [5, С.308]. Проте в умовах поширення творчої діяльності та розумової праці, робітник у зазначеній галузі ефективним може вважати ступінь втілення своїх задумів та самореалізації, а не досягнення суспільно корисного результату.

Академік А. Чухно пише: „Разом з підвищенням якості праці, зміною місця і ролі працівника на виробництві зростає його відповідальність за організацію і функціонування виробничого процесу” [9, С.20]. Відтак, нагромаджена відповідальність трансформується у виробничий досвід та моральні якості людини, і, таким чином, відтворюється та нагромаджується людський потенціал.

Щодо психофізіологічних характеристик людини, вони також відіграють не останню роль у творчій роботі та генеруванні і пропозиції ідей. З них можна виділити ті, які негативно впливають на творчі можливості і стоять на шляху реалізації нововведень, і ті, які їх стимулюють. До першої групи належать консерватизм, відсталість, песимізм, страх краху, небажання перенавчатись, інертність, бюрократія, професійна заздрість, недовіра, самозакоханість та ін. Стимулюючими факторами є винахідливість, інтерес до нового, рішучість, готовність іти на ризик, інтелект, креативність, організаторські здібності, ініціативність, лідерство та ін.

На початку XX століття приблизно 35% часу свого життя люди працювали. На сьогоднішній день цей показник складає 12-13%. За прогнозами соціологів у майбутньому людина витратить на роботу лише 6% свого життя [8, С.9]. Це свідчить про зміну природи і характеру праці, розвинутий світ у процесі автоматизації суспільного виробництва більшу частку вільного часу витрачає на особистий розвиток та самовдосконалення. Співвідношення між сферою матеріального виробництва і соціальною сферою є не що інше, як обернений вираз рівня продуктивності суспільної праці [11, С.34].

Дедалі більшу роль продовжує відігравати нагромадження досвіду, знань та інформації в межах однієї фірми, що викликає зацікавленість підприємця у збереженні працездатних робітників протягом якомога тривалішого часу. Така потреба має унеможливити дискримінацію в прийнятті на роботу молодих жінок, які є потенційним та доволі вірогідним джерелом відтворення людини взагалі та людського потенціалу зокрема.

В умовах прагнення до інформатизації виробничого процесу, необхідною є увага до безпеки не лише в сфері фізичної праці а й розумової діяльності. В другому випадку йдеться про можливість людських втрат внаслідок дослідів, експериментів, а також внаслідок надмірного захоплення науковою роботою в умовах ненормованого робочого дня, що може призвести до суттєвих втрат здоров'я та виснаження організму.

Утвердження творчого характеру праці, творчої людини у новому суспільстві сприяє подоланню експлуатації – головної причини соціальних конфліктів у межах економічного суспільства [10, С.159]. Трансформація соціальних процесів може включати в себе трансформацію потреби підприємницького сектору у благодійній діяльності, яка визначальним мотивом буде мати не ухиляння від сплати податків, як чинник підвищення прибутків, а соціальне партнерство, тобто активізацію власної участі в процесі відтворення людського потенціалу.

Переважає більшість найманих працівників в Україні не відчуває безпосереднього тісного зв'язку між отриманою освітою і одержуваним заробітком, що пов'язано з деформаціями у матеріальному стимулюванні, невідповідністю між реальною вартістю робочої сили і заробітною платою [7, С.180]. Для порівняння, мінімальна погодинна оплата праці в розвинутих країнах складає: Іспанія – 4,37\$, США

– 5,15\$, Японія – 5,00-5,78\$, Велика Британія – 11,23\$, Франція – 11,66\$, Люксембург – 12,78\$ (дет. див. Інвест-газета 12-18.02.2007, С.24-25). В Україні відсутні погодинні нормативи оплати праці (крім окремих видів), що суттєво ускладнює визначення відповідності оплати праці наявному результату. Відтак розвитку нових мотиваційних установок в Україні перешкоджає наявний правовий механізм регулювання простих, можна навіть сказати „примітивних” мотивів.

Мотиваційний механізм сучасного українського робітника тісно пов'язаний з реально існуючим станом ринку, який не приносить додаткового прибутку внаслідок підвищення рівня особистої освіченості чи професійної підготовки. Збільшення власного добробуту робітника, як правило, відбувається через збільшення обсягу часу, що використовується в процесі зайнятості, через тіньовий чи злочинний сектор. Детінізація економічних процесів – це завдання держави та відповідних контролюючих органів, однак відсутність ефективної мотивації в приватному чи роздержавленому секторі – це вада приватного управлінського прошарку суспільства, яка також не має відповідної мотивації до управлінської діяльності.

Для сучасного ринку праці характерним явищем стає неповний робочий день, діяльність за короткотерміновими контрактами, робота паралельно в декількох місцях; все більш розповсюдженою стає конкуренція між різними способами використання вільного часу. У відповідь на це люди зацікавлені отримувати нові вміння, вони все більше прагнуть бути готовими міняти роботу і вчитись протягом життя. Внаслідок цього ринок освітніх послуг росте швидше за всі інші ринки, адже освіта задовольняє інтереси як працівників, так і роботодавців. Вона стає перспективною формою використання вільного часу для тих, хто прагне найматися на роботу з більшою вигодою для себе, і привабливим бізнесом для тих, хто хоче досягти прибутків за рахунок високої якості людського ресурсу.

З огляду на зростаючу роль освіти, росте усвідомлення того, що власний добробут залежить від самих індивідів, від їх прагнення до знань. У той же час, попитом на ринку праці все більше користується високоспеціалізоване знання, яке вимагає тривалого і самовідданого навчання. До того ж, технології швидко змінюються і потребують постійного оновлення знань, перекваліфікації, вміння вчитися самостійно. Через це здобуття освіти стає хоча й вигідною, але дорогою інвестицією. Якщо освіта дійсно якісна, від цих інвестицій виграють усі – і окремі громадяни, і суспільство в цілому. Отже, якість навчального процесу і доступність освіти залежать від наявності освітніх технологій масового використання та своєчасного оновлення освітньої інфраструктури.

Зміна мотиваційної структури діяльності змінює поведінку людини, вона домагається більшої самостійності в праці, виробляється нова система цінностей у людей і специфічна соціальна структура суспільства, коли основним критерієм становища людини є його здібності, знання [10, С.159]. Це свідчить про те, що не фізичне старіння машин, а моральне викликає заміну діючої техніки новою, що наукові знання, втілені як в уречевленій, так і в живій праці морально застарівають.

Що вищим є інтелект людини та рівень її професійної підготовки, повнішим уявлення про навколишнє середовище, то різноманітнішими є потреби цієї людини, її інтереси та мотиваційні настанови [3, С.4]. Так, зростання освіти та культурного рівня призводитимуть до посилення та розвитку культурних і нематеріальних потреб особистості, це явище має супроводжуватись посиленням рівня доходів та платоспроможності.

Самоактуалізація – прагнення людини якомога повніше виявити, розвинути і реалізувати свої можливості, прагнення особистості бути тим, ким вона може бути [2,

С.41]. Тобто це є реалізація власного потенціалу, велике значення при цьому має усвідомлення чи відчуття власних здібностей.

Мотиви до економічної діяльності безпосередньо залежать від економічного стану, розвиваються і зростають в міру розвитку людини, її розумових та психологічних властивостей. В умовах сьогодення України, неспроможності задоволення багатьох потреб, що стосуються фізичного виживання, домінуючим мотивом до праці є матеріально-грошовий фактор. У процесі поширення творчої діяльності мотивом до праці дедалі більше стає вільний час, який людина спроможна використовувати для особистого розвитку. Також праця, набуваючи ознак творчої, спроможна сама стати метою своєї діяльності, при цьому досягнення певного результату не є обов'язковим, метою такої праці стає сам процес. Це може призвести до потреби перегляду сутності та змісту економічних категорій „праця” та „виробництво”.

Розумова праця набуває властивих їй характеристик внаслідок поширення в структурі людського потенціалу таких складових як освіта, знання та інформація, а творча діяльність еволюціонує за рахунок таких складових людського потенціалу як творчий талант, інтуїція, підприємницькі здібності, тощо. Еволюція *homo economicus* у *homo creativus* призведе до переростання „суспільства споживання” (визначальний мотив економічної діяльності – зростання власного статку) у „суспільство розвитку” (головна мета творчої діяльності – відтворення та зростання власних здібностей).

Соціальна структура суспільства за таких умов формуватиметься не за ознакою власності на виробничий капітал (відносини „капіталіст – найманий робітник”), а за рівнем набутих знань та освіти (визначальний клас – середній, визначальною рисою якого є не рівень заможності, а освіта та професійна кваліфікація, який забезпечує прогрес суспільства). Питання експлуатації найманого працівника капіталом при цьому поступово втрачає свою актуальність, оскільки визначальним чинником виробництва стає людський потенціал, здатність людини до самореалізації в процесі виконання суспільних функцій, а його обсяг та якість залежать від самої людини.

Інтелектуалізація праці, тобто зростання частки розумової праці у загальній структурі виробництва, призводить до визначення розумової і творчої праці постійним і домінуючим чинником виробництва [14, С.138]. Головним виробничим завданням людини при цьому стає засвоєння та обробка інформації з метою перетворення її на нове джерело зростання виробничої ефективності та особистого самовдосконалення. Інтелектуалізація праці спроможна призвести до формування „освіченого інстинкту”, тобто технічного посилення автоматичної спроможності самозбереження людського організму. В цьому разі корисною може стати будь-яка додатково отримана інформація та нагромаджений життєвий досвід, який сприятиме посиленню рівня доходів, ухиленню від несприятливих ситуацій, поліпшенню здоров'я та збільшенню тривалості життя.

У будь-якому випадку людина першочергово має забезпечувати баланс розвитку свого фізичного та психічного здоров'я. Гомеостаз (від гр. *homois* – подібний, однаковий і *statis* – стояння, нерухомість) – це здатність організму за будь-яких обставин підтримувати стабільність внутрішнього середовища, внутрішню рівновагу (наприклад, певну концентрацію деяких речовин чи компонентів) [2, С.36]. Прагнення до влади над станом власного здоров'я, його зростанням та розширенням можливостей організму – має стати визначальним мотивом економічної діяльності як в індустріальному, так і в інформаційному суспільстві.

Список літератури

1. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / Гельвецій Кльод Адрієн. – К. : Партвидав „Пролетар”, 1932. – 392 с.
2. Занюк С. С. Психологія мотивації : навч. посіб. / С. С. Занюк. – К. : Либідь, 2002. – 304 с.

3. Колот А. М. Мотивація персоналу : підруч. / А. М. Колот. – К. : КНЕУ, 2002. – 337 с.
4. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448 с. – Бібліогр. : С. 431.
5. Людський розвиток в Україні : можливості та напрями соціальних інвестицій (колективна науково-аналітична монографія) / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. – 356 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность / Маслоу А. – [3-е изд.]. ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2006. – 352 с.
7. Семикіна М. В. Економічна мотивація інвестування в розвиток людського капіталу підприємства / Марина Семикіна // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 5 (35). – С. 178–185.
8. Тимошенко И. И. Мотивация личности и человеческих ресурсов / И. И. Тимошенко, А. С. Соснин. – К. : Изд-во Европ. ун-та, 2002. – 576 с.
9. Чухно А. Актуальні проблеми розвитку економічної теорії на сучасному етапі / Анатолій Чухно / Економіка України. – 2009. – № 5. – С. 15-35.
10. Чухно А. А. Твори : у 3 т. / НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Наук.-дослід. фін. ін-т при М-ві фін. України / Анатолій Чухно. – К., 2006. – Т. 2 : Інформаційна постіндустріальна економіка : теорія і практика. – 512 с. – Бібліогр. : С.502-510.
11. Чухно А. А. Твори : у 3 т. / НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Наук.-дослід. фін. ін-т при М-ві фін. України / Анатолій Чухно. – К., 2006. – Т. 1 : Становлення і розвиток ринкової економіки. – 592 с.
12. Яковенко Р. В. Основи теорії економіки для технічних спеціальностей : навч. посіб. / Роман Яковенко. – Кіровоград : „Поліграф-Сервіс”, 2009. – 120 с. : іл.
13. Яковенко Р. В. Теоретико-економічне підґрунтя реалізації завдань демографічної політики на макро- та мікрорівні / Роман Яковенко // Materials of final international scientifically-practical conference „The Science: theory and practice. Economic sciences”. – Praha : Publishing House „Education and Science” s.r.o. ; Prague, Czechia – Dnepropetrovsk, Ukraine – Belgorod, Russian, 2005. – Vol 10. – P. 96-104.
14. Яковенко Р. В. Розвиток системи мотивації праці та поширення її творчого характеру як чинник відтворення людського потенціалу / Роман Яковенко // Наук. праці Кіровоградського нац. техн. ун-ту : Економічні науки. – Кіровоград : КНТУ. – 2009. – Вип. 16, ч. 1. – С. 132–138.

Р. В. ЯКОВЕНКО,
к.е.н., доцент